

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.41>

КАУЗА ДОГОВОРУ: ПРОЛЕГОМЕНИ ДО ВИБОРУ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ПІД ЧАС РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Гужва А.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-7813-1455
e-mail: guzhva@karazin.ua*

Гужва А.М. Кауза договору: пролегомени до вибору правової моделі під час рекодифікації цивільного законодавства України.

Стаття присвячена з'ясуванню значення каузи як правової підстави договору. Наголошується на тому, що чинне законодавство України не містить поняття каузи, але судова практика, зокрема, щодо спорів про визнання правочинів недійсними, оперує близьким до каузи поняттям – «правова та фактична мета, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною, та яку повинні мати угоди, що укладаються учасниками цивільних правовідносин».

Прослідковується походження каузи у римському праві. Автор звертає увагу на фрагмент римського юриста Арістона (Ulp. 4 ad ed. D.2.14.7.2), в якому наявність каузи обумовлює визнання договірної зобов'язання, навіть якщо воно не відповідає відомому договірному типу. У цьому значенні кауза розглядається як договірна функція, юридично релевантна мета, яка обумовлює вимогу про здійснення зустрічного надання. У такому відношенні каузу треба розуміти як намір вчинити обмін благами, що обґрунтовує визнання та юридичний захист непомічених договорів.

Проведено огляд законодавств на предмет застосування каузи. Прикладами, де у законодавстві прямо вказується на необхідність наявності каузи договору, є цивільні кодекси Італії та Іспанії. Кауза вважається у цих кодексах істотним елементом договору та повинна відповідати імперативним нормам, публічному порядку та добрим звичаям.

У доктрині можна виділити два основних підходи до розуміння каузи: кауза абстрактна та об'єктивна, яка стосується існування договору, і кауза суб'єктивна та конкретна, яка стосується законності. В основу першого підходу покладено економіко-соціальну теорію каузи, за яким кауза є функцією соціального інтересу, в якому виявляється приватна автономія. Другий підхід сприймає каузу як конкретну категорію, тобто індивідуальну функцію договору, інтересу, на реалізацію якого спрямовані дії сторін. Притримуючись другого підходу, автор доходить висновку про необхідність включення каузи до істотних умов договору на законодавчому рівні.

Ключові слова: кауза, договір, зобов'язання, угода, правочин, правова підстава, правова мета.

Guzhva A.M. Causa of the contract: prolegomena to the choice of a legal model during the recodification of the civil legislation of Ukraine.

The article is devoted to clarifying the meaning of causa as a legal basis of a contract. It is emphasized that the current legislation of Ukraine does not contain the concept of causa, but judicial practice, in particular, regarding disputes on the recognition of transactions as invalid, operates with a concept close to causa - «legal and factual purpose, which should not be obviously unlawful and unfair, and which agreements concluded by participants in civil legal relations should have».

The origin of causa in Roman law is traced. The author draws attention to a fragment of the Roman lawyer Ariston (Ulp. 4 ad ed. D.2.14.7.2), in which the presence of causa determines the recognition of a contractual obligation, even if it does not correspond to a known contractual type. In this sense, causa is considered to be a contractual function, a legally relevant goal that determines the requirement for the implementation of a counter-grant. In this respect, causa should be understood as the intention to exchange benefits, which justifies the recognition and legal protection of unnamed contracts.

A review of legislation on the application of *causa* is made. Examples where the legislation directly indicates the need for the existence of *causa* of the contract are the civil codes of Italy and Spain. *Causa* is considered to be an essential element of the contract in these codes and must comply with imperative norms, public order and good customs.

In the doctrine, two main approaches for understanding *causa* can be distinguished: the abstract and the objective *causa*, which concerns the existence of the contract, and the subjective and the concrete *causa*, which concerns legality. The first approach is based on the economic and social theory of *causa*, according to which *causa* is a function of social interest, in which private autonomy is manifested. The second approach perceives *causa* as a specific category, that is, an individual function of the contract, an interest, on the implementation of which the actions of the parties are directed. Adhering to the second approach, the author concludes that it is necessary to include *causa* in the essential terms of the contract at the legislative level.

Key words: *causa*, contract, obligation, agreement, transaction, legal basis, legal purpose.

Постановка проблеми. Поняття каузи є одним із найбільш дискусійних питань у цивілістиці. Беручи своє коріння у римському праві, кауза пройшла крізь століття, викликаючи наукові дискусії, потопавши у безлічі наукових думок та поглядів. Деякі правопорядки закріпили у своїх кодифікаціях цивільного права каузу, деякі відмовились від такого підходу. У будь-якому разі підхід законодавця є науково обґрунтованим.

Український законодавець не використав поняття каузи, чи правової підстави, ані у нормах про правочини, ані у загальних положеннях про зобов'язання, ані у понятті договору.

Втім такий вибір може бути переглянутий з урахуванням зміни доктринального підходу. У процесі рекодифікації цивільного законодавства законодавець стає перед вибором, який повинен бути зваженим та вивіреним, оскільки його рішення визначить на десятиліття наявність чи відсутність каузи у новому цивільному кодексі та, у разі позитивного рішення, місце та поняття каузи у структурі оновленої кодифікації.

У судовій практиці України, з'ясування каузи, або правової підстави чи мети договору, виникає під час розгляду спорів щодо визнання правочинів фіктивними, удаваними, правочинів, здійснених на шкоду кредиторам (франдаторним), застосування наслідків недійсності правочинів тощо. Так, наприклад, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц та постанові Верховного Суду від 24 липня 2019 року у справі № 405/1820/17 зроблено висновки про те, що «фіктивний правочин характеризується тим, що сторони вчиняють такий правочин лише для виду, знають заздалегідь, що він не буде виконаний. Така протизаконна ціль, як укладення особою договору дарування майна зі своїм родичем з метою приховання цього майна від конфіскації чи звернення стягнення на вказане майно в рахунок погашення боргу, свідчить, що його правова мета є іншою, ніж та, що безпосередньо передбачена правочином (реальне безоплатне передання майна у власність іншій особі), а тому цей правочин є фіктивним і може бути визнаний судом недійсним».

Також Верховний Суд у Постанові від 17.01.2024 року у справі № 522/5850/19 зробив висновок, про те, що «угоди, що укладаються учасниками цивільних відносин, повинні мати певну правову та фактичну мету, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною. Угода, що укладається «про людське око», таким критеріям відповідати не може» [1].

Отже, відсутність у національному цивільному законодавстві поняття каузи не означає індеферентність цієї категорії у правозастосуванні. Тому питання каузи договору вбачається важливим для сучасної правової науки.

Для прийняття зваженого рішення необхідним є звернення до зарубіжного досвіду розуміння та законодавчого втілення каузи на рівні кодифікацій. Тому вважаємо за потрібне вивчити та проаналізувати цей досвід.

Стан опрацювання проблеми. Українська цивілістика обходить увагою тему каузи договору. Протилежну картину спостерігаємо у науці зарубіжних країн: переважна більшість теоретичних праць у сфер договірної права так чи інакше зачіпають питання каузи договору. Серед них можна назвати праці таких вчених, як Г. Альпа, Е. Бетті, Ф. Бартоліні, А. Бертоліні, А. Галаті, Т. Далла Массара, С. Петерсон, Ч. Санфіліппо, Ф. Трінгали, Р. Ціммерман, С. Фуллі-Лемер та багато інших.

Отже, метою статті є з'ясування основних доктринальних та законодавчих підходів до каузи договору.

Виклад основного матеріалу.

Римське походження поняття. Доктрина каузи у договірному праві має своє коріння у римському праві. Принаймні саме тоді з'являється сам термін *causa* як законна підстава угоди, на якій може ґрунтуватися позовна вимога. Р. Ціммерман вважає, що доктрина каузи сформувалася у середньовічному праві, яка використала для цього «декілька римських цеглин» [2, с. 549].

Звернімо увагу, на джерела римського права, на яких ґрунтується поняття каузи. Перший відомий фрагмент знаходимо в Ульпіана, який цитує слова Арістона: «якщо те, що здійснено, не підпадає під певний контракт, але є кауза, Арістон елегантно відповів Цельсу, що зобов'язання має місце. Наприклад, я передав тобі річ, щоб ти передав мені іншу, я надав, щоб ти що-небудь зробив: це є синаллагмою, і звідси породжується цивільне зобов'язання» (Ulp. 4 ad ed. D.2.14.7.2). У цьому тексті Лабейон використав грецький термін *συνάλλαγμα* для позначення контракту. Тобто римську каузу у процитованому фрагменті можна кваліфікувати як намір вчинити обмін благами: річ на річ, річ на роботи чи на послуги. Обмін речі на річ або на роботи чи послуги тлумачиться у вказаному тексті як “*obligatio civilis*” – «цивільне зобов'язання», тобто такий контракт, який не був у відомій на той час загальній класифікації контрактів, не породжував певного позову та не мав спеціальної назви.

У процитованому фрагменті мова йде про римські безіменні реальні контракти, які не підпадають під відомі договірні типи, але породжують зобов'язання за наявності каузи. У цьому контексті *causa* має значення наміру обміну матеріальними благами (*do ut des, do ut facias*). Виконання однією стороною надає підставу для зустрічного виконання з боку іншої сторони.

Т. Далла Массара вважає, що у підході Арістона, цивільний захист нетипових договорів обумовлений з'ясуванням наявності каузи, в якій має бути представлена функція, що вважається розпізнаваною та реалізується договором. Щодо структури справи, Арістон посилався на *συνάλλαγμα*. Цей термін, у значенні, яке вже було в грецьких джерелах та у Арістотеля, вказує на ідею зв'язку, який зобов'язує до обміну. Отже, функція має бути пов'язана з обміном, реалізованим синаллагмою [3, с. 378]. За Т. Далла Массара кауза розуміється як договірна функція, юридично релевантна мета, така як встановлення вимоги про виконання зустрічного надання [3, с. 378].

В іншому контексті поняття *causa* вживається у зв'язку з умовою, на що звертає увагу Р. Ціммерман. На думку дослідника, вона у цьому випадку означає основну мету обіцянки, яка могла, але не обов'язково повинна була бути згадана в умові. Звертається увага на такий фрагмент: Ulp. D. 44, 4, 2, 3: “*si quis sine causa ab aliquo fuerit stipulatus, deinde ex ea stipulatione experietur, exceptio utique doli mali ei nocebit*” (Якщо хтось обумовив застереження без вказівки на підставу, а потім буде намагатися довести з цієї угоди (на суді своє право), то посилання на обман йому зашкодить). Тобто застереження в угоді є дійсним, коли у письмовому документі вказано на підставу цього застереження [2, с. 550].

Ч. Санфіліппо вказував, що з точки зору мети (*causa*, «підстава»), на яку спрямований прояв волі, можна виокремити правочини «каузальні», де бажана мета вочевидь вбачається у самій дії, оскільки внутрішньо притаманна самій структурі (наприклад, купівля-продаж), та правочини «абстрактні», де не виявляється мета, задля якої вчиняється акт (наприклад, стипуляція) [4, с. 69]. У цьому сенсі наявність каузи, тобто правової мети чи підстави правочину, має значення під час укладення того чи іншого договору: у каузальних правочинах завжди вбачається мета, на яку спрямована воля під час їх вчинення. Такий підхід цілком пояснює сучасну класифікацію правочинів у цивільному праві на каузальні та абстрактні.

Втім для римського права таке твердження є дещо дискусійним. Стипуляція, яку у римському праві традиційно у доктрині відносили до абстрактних правочинів, насправді мала містити каузу. У зв'язку з цим треба згадати твердження, висловлене Ульпіаном: “*Sed et hae stipulationes, quae ob causam fiunt, non habent donationem*” – «Але і ті стипуляції, які здійснені на певній підставі (*causa*), не є даруванням» (Ulp., D.39.5.19.5). Протиставлення у цьому висловлюванні наявності чи відсутності каузи відповідає протиставленню договору і дарування. На відміну від договору, який передбачає зустрічне надання, дарування, на думку римських юристів, характеризується саме тим, що не містить в собі ознак зустрічності.

Поняття каузи к римському праві міститься також у відомій класифікації підстав виникнення зобов'язань Гая: з контракту, з делікту та з підстав різного роду «*ex variis causarum figuris*» (Gai. 2 aug. D. 44.7.1 pr.). Іншими словами, термін “*causa*” вжито на позначення джерела походження зобов'язань. Як вказує С. Петерсон, у більш пізній час юристи під впливом римської юриспруденції у сфері зобов'язань зробили каузу універсальним елементом договірних зобов'язань [5, с. 39].

Римські зобов'язання, які не вважалися ані контрактами, ані деліктами, але за своїми наслідками були наближені до контрактів, отримали за часів Юстиніана назву “*obligationes quasi ex contractu*” – «зобов'язання немовби із контракту». До цих зобов'язань, зокрема, відносили зобов'язання *sine causa* (без підстави), які захищалися спеціальними позовами – *condictiones*. Серед цих квазіконтрактів *sine causa* можна назвати такі: *condictio indebiti* (сплата неіснуючого боргу), *condictio causa data causa non secuta* (зобов'язання з підстави, яка згодом відпала) тощо. Їх особливість полягала у тому, що вони виникали на підставі односторонньої дії, що не створювала зустрічного обов'язку. Характеристика «без каузи» у римському праві надавала підставу вважати ці зобов'язання позадоговірними. Втім з деліктами в них також не було нічого спільного, що послужувало для їх найменування як «немовби з контракту».

Але й інші позадоговірні зобов'язання характеризуються відсутністю каузи. Навряд чи зобов'язання із римських деліктів та квазіделіктів мали каузу у тому значенні, в якому вона вживалась щодо договорів. Щодо ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*) також не можна стверджувати, що це зобов'язання виникло на певній правовій підставі, оскільки саме фактичні дії гестора є підставою для його вимоги до власника майні. Акцент на відсутності каузи щодо зобов'язань з безпідставного збагачення зроблено вочевидь тому, що саме внаслідок цих зобов'язань відбувається добровільна передача майна, чого не можна спостерігати в інших позадоговірних зобов'язаннях.

Отже, можна дійти висновку, що мета договору, або підстава його укладення, розуміється як кауза (*causa*) правочину. С. Петерсон вказує, що у сучасному цивільному праві кауза вважається істотним елементом кожного договірної зобов'язання [5, с. 32]. З цим можна погодитись з огляду на те, що зобов'язання, які опосередковують перехід майна, але не мають каузи, породжують позови не з договорів, а кондикційні (набуття та збереження майна без достатньої правової підстави). Втім сучасні правопорядки пішли різними шляхами щодо закріплення каузи на законодавчому рівні.

Моделі застосування каузи у законодавствах. У романо-германській правовій сім'ї поняття каузи було сформовано вже як правову категорію сфері договірних зобов'язань, проте в деяких законодавствах є пряма вказівка на каузу, а в деяких кауза залишається лише питанням доктрини. Дж. Альпа пропонує таку класифікацію нормативних моделей каузи у законодавствах: 1) значення каузи може бути визначено у законодавстві; 2) кауза згадується у законодавстві, але не визначена; 3) кауза прямо не згадується у законодавстві [6, с. 208].

Прикладом законодавства, де визначення каузи є кодифікованим, є чинний іспанський цивільний кодекс, а саме у статті 1274, в якій сказано, що «у договорах оплатних через каузу, для кожного контрагента, встановлюється надання або обіцянка речі або послуг з боку іншої сторони...». Стаття 1261 встановлює, що кауза є істотним елементом дійсності договору, але робиться відсилка до каузи зобов'язання; договори без каузи або із незаконною каузою не створюють жодного ефекту (ст. 1275). Кауза удавана є підставою недійсності, якщо не буде доведено, що договір засновується на іншій законній та справжній каузі (ст. 1276). Кауза, хоч і не висловлена, вважається існуючою та законною, якщо не буде доведено протилежне, тягар доказування чого покладається на боржника (ст. 1277) [6, с. 209].

У цивільному кодексі Португалії (1966 року) кауза, якщо не проігнорована, то згадується в інших інститутах. Цей кодекс згадує предмет правочину (розділ II книги L.I., титул 280), предмет, що суперечить публічному порядку та добрим звичаям (ст. 280) та згадується мета, що суперечить закону, публічному порядку, чи порушує добрі звичаї (ст. 281) [6, с. 209].

Кауза зобов'язання згадується у Швейцарському зобов'язальному законі. Відповідно до статті 17 визнання боргу є дійсним навіть тоді, коли в ньому не вказано на підставу виникнення зобов'язання.

У Цивільному кодексі Італії кауза згадується у трьох статтях титулу II книги IV: ст.ст. 1325, 1343 та 1345.

Стаття 1325 називає каузу серед реквізитів договору. Тобто відповідно до цієї статті такими реквізитами є: 1) угода сторін; 2) кауза; 3) предмет; 4) форма, коли впливає, що недотримання передбаченої законом форми має наслідком недійсність (відповідно до статті 1418 ЦК Італії). Отже, кауза є істотним елементом (умовою) договору, який треба відмежовувати від випадкових елементів (умови, способу виконання, строку), які не впливають на дійсність договору [7, с. 2].

Стаття 1343 визначає, що кауза є незаконною, коли вона суперечить імперативним нормам, публічному порядку та добрим звичаям. Незаконна кауза також спричиняє недійсність на підставі

ст. 1418. Також стаття 1343 ЦК Італії передбачає, що кауза вважається незаконною, коли встановлює засіб для ухилення від положень імперативної норми. У цій статті розглядається недопущення договору з метою порушення закону, або такого договору, який, дотримуючись букви закону, є засобом ухилення від застосування імперативного правила, досягаючи таким чином результату, практично еквівалентного забороненому [7, с. 2].

Отже, ЦК Італії розуміє каузу як правову підставу договору, яка є його істотним елементом та повинна відповідати імперативним нормам.

У правопорядках, де кауза проігнорована кодексами, вона є предметом доктрини та юриспруденції. Каузу в доктрині розуміють як загальну та безпосередню мету сторін договору, яка не пов'язана з мотивами та потрібна для встановлення чинності договору та його законності [6, с. 211].

Г. Альпа вказує, що § 861 Загального цивільного кодексу Австрії не згадує каузу як підставу дійсності договору, а залишає достатніми для укладення обіцянку та прийняття її іншою стороною. Проте, як пише дослідник, коментатори декілька десятиліть поспіль після запровадження кодексу вважали каузу включеною до поняття обіцянки. Наприклад, Дж. Базеві стверджує: «розуміють, що обіцянка повинна виникати із наявної каузи; у протилежному випадку буде дарування, яке відрізняється від назви та обумовленої форми» [6, с. 209].

У Німецькому цивільному уложенні кауза не згадується, але є класифікація правочинів на абстрактні та каузальні.

Французьке цивільне право спочатку сприйняло поняття каузи як підстави договору. Так було до реформи договірної права, запровадженої Ордонансом від 10.02.2016 р. та Законом про ратифікацію від 10.04.2018 р. Відповідно до ст. 1108 ЦК Франції законна підстава була четвертим елементом, який є необхідним для дійсності зобов'язання. Розділ IV ЦК Франції «Про підставу зобов'язання» деталізував вказану норму. Так, відповідно до ст. 1131 зобов'язання, яке не має підстави або яке має удавану або незаконну підставу, не має сили. Згідно із ст. 1132 угода є дійсною, навіть якщо її підставу не було вказано. Стаття 1133 вказувала, що підстава є незаконною, коли вона заборонена законом, коли суперечить добрим звичаям та публічному порядку. Як вказував Л.Ж. де ла Морандьєр, французька судова практика досить часто застосовує ці статті, визнаючи чималу кількість договорів недійсними у разі відсутності або незаконності підстави [8, с. 264]. Вчений зауважив, що під підставою зобов'язання класична література розуміє безпосередню та визначальну мету, для досягнення якої боржник зобов'язується перед кредитором.

Л.Ж. де ла Морандьєр відмежовував підставу від згоди, предмету зобов'язання та мотиву. На думку дослідника, згода є волею зобов'язатися, її можна вважати джерелом, першопричиною зобов'язання, а підстава – це кінцева мета, тобто мета, для якої воля зобов'язується. Предмет – це те, до чого зобов'язуються, а підстава – те, чому зобов'язуються. Мотиви – це всі багатотворючі та більш-менш віддалені міркування, які спонукали волю зобов'язатися; з усіх мотивів право виділяє та приймає до уваги лише визначальний та безпосередній мотив, який в кінцевому підсумку обґрунтовує прийняте рішення, та називає цей мотив підставою [8, с. 264].

З усіх перелічених французьким дослідником понять нормативно закріпленим у цивільному законодавстві України є лише предмет договору. Поняття згоди та мотиву стосуються волі сторін та тяжіють скоріше до психології, ніж до права, на наш погляд. Але предмет, як благо, яке сторони прагнуть отримати в результаті виконання договору, на відміну від підстави, на момент укладення договору є відсутній у сторони, яка його прагне отримати. Якщо договір так і не буде виконано, а зобов'язання припиниться іншим способом (прощенням боргу, неможливістю виконання, передачею відступного тощо), то кредитор так і не отримає благо, якого він прагне при укладенні договору. Невиконане зобов'язання може перейти до іншого кредитора (правонаступництво, відступлення права вимоги). Втім підстава на момент укладення завжди є наявною.

Відсутність підстави обумовлює недійсність самого договору. Так, Л.Ж. де ла Морандьєр навів приклад, де в синалагматичному договорі обов'язок однієї із сторін не може виникнути внаслідок неможливості її предмета: хтось зобов'язується продати річ, яка раніше знищена; в такому разі обов'язок іншої сторони не виникає через відсутність підстави. Або позичальник підписує зобов'язання про повернення певної грошової суми, а ця сума насправді йому не виплачена. Ж. де ла Морандьєр проголошує, що відсутність підстави знищує зобов'язання [8, с. 267].

Найбільш важливе значення має підстава у синалагматичних договорах. Л.Ж. де ла Морандьєр вважав, що у синалагматичних договорах правова підстава пояснює зв'язок між зустрічними

обов'язками. Але підстава розглядається не лише як умова укладення договору; її застосовують до всього часу дії договору та його виконання. Метою, яку переслідує кожна із сторін, є не лише обов'язок іншої сторони, але скоріше виконання іншою стороною свого обов'язку. З цього випливає висновок не лише про те, що якщо не виникне обов'язок іншої сторони, то немає договору в цілому, але також і про те, що якщо після укладення договору обов'язок однієї із сторін є невиконаним, то інша сторона звільняється від виконання свого обов'язку [8, с. 273].

Отже, французьким дослідником було встановлено, що наявність правової підстави (каузи) у синалагматичних договорах обумовлює зв'язок між зустрічними обов'язками сторін у зустрічному зобов'язанні.

Каузу було вилучено з договірного права внаслідок реформи договірного права, запровадженої Ордонансом від 10.02.2016 р. та Закону про ратифікацію від 10.04.2018 р.

Кауза у доктрині. Питання каузи вважається одним з найбільш дискусійних у теорії правочину. Спірними є підходи щодо визначення каузи, віднесення каузи до категорії зобов'язального права чи до положень про правочини, розуміння каузи як елементу/реквізиту/істотної умови договору, необхідності законодавчого закріплення каузи тощо. Доктринальний підхід, обраний законодавцем, врешті-решт визначить законодавче рішення, яке втілиться під час кодифікації цивільного законодавства.

Французький дослідник Ж. Карбоньє розрізняє два розуміння каузи: кауза абстрактна та об'єктивна, яка стосується існування договору, і кауза суб'єктивна та конкретна, яка стосується законності. У першому розумінні кауза має різний зміст, в залежності від того, стосується вона синалагматичних договорів (які полягають у взаємності), договорах односторонніх (які полягають у діях або ситуаціях, що передують договору), безоплатних договорів (які полягають у добровільній участі). У другому розумінні каузи мають значення мотиви, які штовхають сторони до укладення договору, тобто суб'єктивна мета контрагентів (тобто рушійна та визначаюча кауза), відповідно до чого відмежовується незаконна кауза у вузькому сенсі, яка порушує імперативні норми, від каузи, що суперечить моралі [6, с. 213].

У доктрині розходяться думки щодо необхідності включення каузи до кодифікацій. Існує думка, що законодавче визначення каузи є малокорисним або взагалі зайвим. Там, де кауза є прийнятою, відповідно до структури кодексу, тобто у загальному вченні про зобов'язання, немає відсилки до загальних положень до правочини. Якщо кауза не вказана серед елементів договору, та є очевидним, що приналежність договору до загальної категорії правочину, свідчить про те, що каузу включено до структури правочину [6, с. 211].

У правопорядках, де кодифіковано каузу зобов'язання та обговорюється закріплення каузи у регулювання договорів та можливість унормування каузи серед елементів договору, застерігають про складність та невизначеність подвійного викладення у визначенні норм про зобов'язання та про загальні положення про договори [6, с. 211].

Дієз-Пікацо визначає каузу як намір, який визначають сторони для досягнення об'єктивної мети правочину. Інші вчені відмовляються від концепції правочину, використовуючи поняття каузи зобов'язання для обґрунтування каузи договору [6, с. 211].

Вчені, які розрізняють каузу правочину та каузу майнового надання, називають різні види каузи: *solvendi* (оплати), *credendi* (позичання), *donandi* (дарування) тощо. У цьому відношенні кауза має економіко-соціальне значення, оскільки вказує на ефект, на який спрямовано укладення договору. Навіть у правопорядках, де відмовляються від каузи правочину, розрізняють каузу договору оплатну та безоплатну [6, с. 211].

Вищевказане економіко-соціальне розуміння каузи було запропоноване Е. Бетті, який стверджував, що «кауза, чи підстава правочину, визначається економіко-соціальною функцією правочину в цілому, не зважаючи на юридичний захист, у синтезі його істотних елементів, як цілісність та функціональна єдність, в якій виявляється приватна автономія. Якщо коротко, кауза є функцією соціального інтересу, в якому виявляється приватна автономія» [9, с. 251]. За концепцією Е. Бетті, кауза є соціальним аспектом приватної автономії, плодом комбінування та зведення до єдності елементів, необхідних для дійсності встановлення договірної зв'язку, які стають також показниками для коректного розвитку функції, яка для певного правочину є типовою. У цьому відношенні кауза конструється таким чином, що приймає роль підтверджуючої підстави втрати чи набуття прав, які призначені, щоб цей правочин мав практичні наслідки, юридично релевантні та емпірично прийнятні [10].

Теорія каузи Е. Бетті вважається абстрактною теорією каузи. Застосування абстрактної теорії каузи зводиться до думки про відповідність одиничного договору законодавчо встановленому типу. Юриспруденція захищала довго ідею каузи як економіко-соціальної функції.

У 60-ті рр. XX ст. теорію каузи як економіко-соціальної функції договору було піддано критиці. Одним із аргументів було те, що розуміння каузи як економіко-соціальної функції призводить до того, що тлумачення договірному акту не враховує оцінку конкретної ситуації, в якій укладено угоду, перевірку практичних та випадкових обставин, за яких вона виникає, і, отже, аналіз практичних цілей, прагнення яких спонукало сторони до її укладення: наслідком цього, як стверджується, є те, що жоден типовий договір ніколи не може бути визнаний недійсним через відсутність або незаконність його каузи, оскільки це фактично збігається з тим, що було визначено законодавцем за рішенням, винесеним вище за закон, як типова функція договорів, що належать до цього даного типу [10].

Економіко-соціальній теорії каузи було протиставлено каузу як індивідуальну функцію угоди, відому також як так звану теорію «конкретну каузу». Відповідно до цієї теорії кауза стає синтезом не лише істотних елементів договору, а всіх конститутивних показників угоди, як первинних, так і вторинних, таким чином, що її можна розглядати як об'єктивований вираз суб'єктивних цілей, яких сторони, що укладають угоду, хотіли досягти через саму угоду. У такому розумінні кауза стає вищою єдністю, яка пов'язує здійснену економічну операцію з договором та його сторонами, беручи на себе роль раціонального обґрунтування угоди і, отже, кінцевого та вищого синтезу інтересів суб'єктів, які дали їй життя [10].

Новий етап у розумінні каузи починається у 2006 році, коли Касаційний суд Італії у рішенні, яке стало дуже відомим, чітко підтримує теорію конкретної каузи, виходячи, перш за все, з неадекватності традиційної тези для пояснення того, як типовий договір може мати незаконну каузу: роль функції залишається, але тепер як «економічно-індивідуальна функція єдиного, конкретного укладеного договору, незалежно від відносного абстрактного типу»; функція, яку слід реконструювати не на основі волі сторін, а шляхом визначення договірної динаміки, структури інтересів, які виражає договірне регулювання [9, с. 257].

Ф. Трінгалі вважає, що кауза договору, як її розуміють у нещодавній концепції «конкретної каузи», тобто як інтересу, на реалізацію якого конкретно спрямована операція, наразі є найбільш прийнятним рішенням у юриспруденції, знаходячи все більше місця в судових рішеннях останніх років [7, с. 9].

Дискусійним питанням є, чи стосується вимога наявності каузи лише до стадії укладення договору. На початку XX ст. французький дослідник А. Капітан у своїй праці «De la cause des obligations» (1927) написав, що «ідея каузи вступає в дію не лише в момент узгодження волевиявлення. Її важливість відчувається доти, доки договір не виконаний повністю. Зобов'язання може існувати лише доти, доки воно підтримується каузою». А. Капітан ототожнював каузу з метою, яку переслідує особа, яка бере на себе зобов'язання. Він дійшов висновку, що тимчасове або постійне зникнення каузи повинно призупинити або погасити, залежно від обставин, зобов'язання, що призвело до упередженості, яка змусила його пов'язати із каузою норми, що стосуються застереження щодо невиконання зобов'язання, врегулювання невиконання зобов'язання або форс-мажорних обставин [11, с. 408]. Таке розуміння каузи дозволяє вважати її до суб'єктивною категорією.

С. Фуллі-Лемер розглядає такі функції каузи у праві Франції (до реформи договірних прав): 1) як підстава виникнення зобов'язання; 2) як підстава укладення договору. Як підставу виникнення зобов'язання автор розглядає каузу в якості мети, яку зазвичай переслідують, приймаючи на себе зобов'язання [11, с. 416]. Також як підстава виникнення зобов'язання на стадії укладення договору кауза має значення для кваліфікації договірних типів. За словами С. Фуллі-Лемера, перше втілення каузи є незмінним для всіх договорів одного типу [11, с. 421]. У цьому відношенні слід визнати значення каузи для типізації договірних зобов'язань.

Кауза під час укладення договору має функцію вимоги законної підстави договору для його дійсності. Протиправність підстави має наслідком нікчемність договору [11, с. 423]. Вказана функція підстави втілена у чинній редакції ст. 1162 ЦК Франції, відповідно до якої договір не може суперечити публічному порядку ані своїми умовами, ані своєю метою, незалежно від того, чи була вона відома всім сторонам, чи ні.

Італійський дослідник А. Бертоліні розглядає каузу як критерій розрізнення договірних та постдоговірних відносин [12, с. 343–363]. На думку вченого, угода чи застереження, які призначені

створити ефекти постдоговірні та які не зводяться до основного призначення договору, оскільки обумовлені у документі контекстуально та фактично включені до нього, є незалежними. [12, с. 348]. Наприклад, застереження про неконкуренцію чи нерозголошення у договорі про надання послуг створює обов'язки, незалежні від основного зобов'язання, які реалізуються, як правило, після виконання договору. Вони не пов'язані каузою основного договору (надання послуг).

А. Бертоліні стверджує, що постдоговірний обов'язок захищає інтерес, який безпосередньо впливає із укладеного договору. Так, обов'язки технічного обслуговування, ремонту та заміни деталей внаслідок укладеного договору поставки майна залежать від дійсності основного договору та передбачаються та каузальному рівні [12, с. 352]. Тому недійсність договору, який створює основне зобов'язання, обумовлює недійсність похідних додаткових обов'язків, що були застережені під час його укладення.

А. Бертоліні вважає, що кауза репрезентує узгодження та синтез наслідків, які складають та юридично оформлюють згоду на об'єктивному рівні [12, с. 353]. На наш погляд, у цьому відношенні поняття каузи є близьким до поняття «інтерес до укладення договору». Але кауза, на відміну від інтересу є саме правовою підставою договору. Інтерес до укладення договору може не співпадати із каузою. Це можна чітко побачити на прикладі удаваних правочинів, в яких інтерес сторін може бути спрямований на певні фактичні наслідки (наприклад, на продаж частки у спільній частковій власності), а правову підставу названо іншу (дарування). Інтерес є об'єктивованим у прагненні сторін до досягнення через укладення договору певного результату, а кауза вказує на той правовий засіб (договірний тип), за допомогою якого цей результат буде досягнуто, оскільки договір із певною каузою створить бажані для сторін юридичні наслідки.

За словами А. Бертоліні, оскільки постдоговірне зобов'язання бере свої функціональні та структурні риси із складного відношення, яке встановлюється угодою на каузальному рівні, то саме інтереси виявляють характеристику незалежності та зв'язку [12, с. 353]. Тобто кауза договору вказує на основне зобов'язання, яке може передбачати постдоговірні обов'язки, які реалізуються після виконання основного зобов'язання. Наприклад, обов'язок продавця надати відшкодування за евікцію може реалізуватися через кілька років після укладення та виконання договору купівлі-продажу.

Правова підстава у цивільному праві України. Українське цивільне законодавство не містить поняття каузи. Не називає чинний ЦК України також правову підставу серед істотних умов договору. Проте треба визнати, що ЦК України оперує поняттям правової підстави.

У ЦК України містяться такі поняття як: підстава виникнення зобов'язання (ч. 2 ст. 509), підстава заміни кредитора у зобов'язанні (ст. 512), підстава виникнення застави (ст. 574), підстави припинення зобов'язання (ст. 598), підстави для зміни або розірвання договору (ст. 651). Системний аналіз вказаний норм дозволяє припустити, що підставою у розумінні українського законодавця є певний юридичний факт, який впливає на виникнення, зміну чи припинення певного права чи правовідношення (зобов'язання, застави, договору тощо). Наприклад, правочин є підставою виникнення зобов'язання.

Однак треба визнати, що таке розуміння підстави є далеким від поняття каузи у європейській правовій традиції.

Близькими до поняття каузи, на наш погляд, у сучасному цивільному праві можна вважати поняття «об'єкт договору» та «предмет договору». На практиці досить поняття «предмет договору» та «об'єкт договору» часто змішують, оскільки вказані терміни не є нормативно визначені. Про предмет договору вказується лише, що він є істотною умовою договору (ст. 638 ЦК України). Щодо кожного договору ЦК України вказує на його предмет. Наприклад, відповідно до ст. 658 ЦКУ предметом договору купівлі-продажу може бути майно (товар), яке є у продавця на момент укладення договору або буде створене (придбане, набуто) продавцем у майбутньому, предметом договору дарування – рухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, а також нерухомі речі (ч. 1 ст. 718 ЦК України), предметом договору найму – річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (ч. 1 ст. 760) тощо. Іншими словами, предмет договору є те благо, на отримання якого кредитором спрямоване укладення договору. Таке розуміння предмету договору є найбільш поширеним в українській цивілістиці.

Втім на практиці, у текстах договорів предмет визначається як те, що повинні сторони договору одна одній надати. Наприклад, предмет договору підряду часто визначають як те, що «підрядник зобов'язується на свій ризик та розсуд виконати за завданням замовника роботу, а замовник

зобов'язується прийняти і оплатити виконану роботу». Натомість якщо слідувати ЦК України, то предметом договору підряду є результат робіт.

У науковій літературі також вказується на значення мети договору. На думку Ж.В. Завальної, мета в договорах із зустрічними зобов'язаннями сприймається в двох аспектах як визначений спланований процес і як конкретно визначений результат заради якого укладається договір [13, с. 46].

На важливість розрізнення об'єкту та предмету зобов'язання звертає увагу Н.Ю. Голубєва. На думку вченої, об'єктом зобов'язання є те, на що спрямовані права та обов'язки, тобто ті дії, здійснення яких (чи утримання від яких) кредитор має право вимагати від боржника; натомість предметом зобов'язання є ті матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких сторони вступають у відносини й на які спрямовані їхні дії. У зобов'язанні, що виникає з договору купівлі-продажу Н.Ю. Голубєва називає об'єктом дії з передачі майна та дії з оплати цього майна, а предметом – конкретне благо, з приводу якого укладається договір купівлі-продажу [14, с. 335]. Погоджуючись в цілому з такою думкою, слід зауважити, що дії, здійснення яких кредитор має право вимагати від боржника, можуть ніколи не бути здійснені, але на існування зобов'язання це не впливає. Саме обов'язки здійснити вказані дії складають об'єкт договірного зобов'язання. Якщо договір є білатеральним, то об'єкт зобов'язання складають зустрічні обов'язки.

Опосередковану вказівку на каузу як правову підставу можна вбачати у визнанні зобов'язань, що виникають внаслідок набуття та збереження майна без достатньої правової підстави (ст. 1212 ЦК України). Такі зобов'язання протиставляються тим, які виникають саме на правовій підставі, якою можуть бути юридичні факти, передбачені статтею 11 ЦК України.

Тому можна стверджувати, що наявність у кодексі норм про набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, імпліцитно передбачає наявність чи відсутність такої правової підстави під час переходу майнових благ. У разі, якщо перехід майнового блага відбувається на певній правовій підставі, то принаймні повинно бути визначено, чи є ця підстава (кауза) оплатна чи безоплатна, оскільки це може бути кваліфікуючою ознакою договірного типу. Так, наприклад, передання речі у користування може відбуватися оплатно та безоплатно і це визначатиме, чи укладено між сторонами договір найму (оренди), чи позички. Так само перехід права власності може відбуватися на підставі купівлі-продажу, дарування, довічного утримання, лізингу тощо. Тому можна стверджувати, що дії сторін договору (передання майна у власність, користування, виконання робіт, надання послуг) відбувається на певній правовій підставі (каузі), яка визначає договірний тип, який обрали сторони для врегулювання своїх правовідносин. Тому кауза – це не просто мета, яку сторони прагнуть досягнути, укладаючи договір, а саме правова підстава, якій сторони підпорядковують свої правовідносини щодо наслідків укладеного договору.

Отже, каузу можна розглядати як ознаку для розрізнення договірних типів. Іншими словами, кауза є основою для типізації поймаєнованих договорів, передбачених цивільним законодавством.

Треба акцентувати на тому, що кауза стосується саме дії щодо укладення договору, тобто самого правочину. Застосування каузи на цій стадії має наслідки для кваліфікації правочину як чинного. Так, якщо сторони під час укладення договору назвали каузу, але не мали наміру щодо її досягнення, тобто без наміру взагалі створити наслідки, то договір буде кваліфікуватися як фіктивний (ст. 234 ЦК України). Якщо сторони назвали одну каузу договору, щоб приховати іншу, то такий правочин кваліфікується як удаваний і наслідки до нього будуть застосовуватись ті, які повинні застосовуватись до договору, який сторони приховали (ст. 235 ЦК України). Якщо сторони, або одна із сторін, помилилася щодо правової підстави, тобто юридичної кваліфікації укладеного договору (мала на увазі один договір, а помилково уклала інший), то такий договір може бути визнаний судом недійсним (ст. 229 ЦК України). З цього можна зробити висновок про співвідношення каузи із дійсним наміром сторін під час укладення договору: невідповідність волевиявлення сторін (сторони) договору його правовій підставі (каузі) впливає на юридичні наслідки. Іншими словами, вимога відповідності волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі (ч. 3 ст. 203 ЦК України) можна розцінювати як вимогу відповідності дійсного наміру сторін договору тій правовій підставі (каузі), яка була репрезентована під час здійснення правочину. Тому поняття «кауза договору» у цьому відношенні відповідає поняттю «кауза правочину».

Кауза не є необхідним елементом, якщо мова йде про абстрактні правочини. Саме класифікація правочинів на каузальні та абстрактні і ґрунтується на наявності чи відсутності правової підстави. Абстрактні правочини наявності каузи не вимагають, тобто правова підстава у будь-яко-

му разі є наявною, але під час їх вчинення може бути не названа. Наприклад, видача векселю, відступлення права вимоги, прощення боргу не передбачають вказівку на правову підставу цих правочинів. Втім це не означає, що кауза у цих правочинах є відсутньою: насправді, право вимоги може бути продано (тоді мова йде про договір купівлі-продажу права вимоги) або подароване (відповідно, це буде договір дарування права вимоги).

Якщо ж договір є непойменованим, то кауза має впливати із предмету договору та виходити із його змісту, оскільки у протилежному випадку у разі спору буде вкрай складно визначити, про що ж сторони домовились, що буде вважатися виконанням договору, який результат повинен бути досягнутий, які наслідки невиконання договору. Наприклад, сторони укладають договір про неконкуренцію. Такий договір наразі не передбачений цивільним законодавством, а тому немає переліку спеціальних норм, якими будуть керуватися сторони у процесі виконання цього договору. Тому правова підстава такого договору (неконкуренція) не просто повинна бути названа, але й визначений її зміст (сфера неконкуренції, територіальні межі, строк, коло осіб, щодо яких зобов'язана сторона повинне не допускати конкуренцію, зміст поняття неконкуренції тощо).

Висновки. Каузу договору можна визначити як правову мету, яку сторони прагнуть досягти під час укладення договору через настання правомірних наслідків, що відповідають закону, публічному порядку та звичаям ділового обороту. Кауза як підстава вчинення правочину щодо укладення договору є основою для типізації пойменованих договорів. Кауза вказує на обраний сторонами договірний тип, якому сторони підпорядковують свої правовідносини під час укладення договору, або на конкретний зміст непойменованого договору. Вважаємо, що кауза має бути названа законодавцем серед істотних умов договору. Фіктивна, удавана кауза має наслідком недійсність договору, як і кауза, що суперечить імперативним нормам, публічному порядку та принципу добросовісності. Судова практика України вказує на обов'язковість наявності в укладеній сторонами угоді правової та фактичної мети, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною, що відповідає розумінню каузи як конкретної категорії, тобто індивідуальної функції договору, інтересу, на реалізацію якого спрямовані дії сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Судова справа № 522/5850/19 : Постанова Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17.01.2024 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116574824>.
2. Zimmermann R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town: Juta & Co, Ltd, 1992. 1241 p.
3. Dalla Massara T. Alle origine della causa del contratto. Elaborazione di un concetto nella giurisprudenza classica. Padova: Cedam. Casa editrice dott. Antonio Milani. 2004. 413 p.
4. Sanfilippo C. Istituzioni di diritto romano. Soveria Mannelli: Rubbettino Editore, 2002. 424 p.
5. Peterson S. The evolution of “causa” in the contractual obligation in civil law. *Bulletin of the University of Texas*. 1905. No. 46. P. 32–56.
6. Alpa G. Lineamenti di diritto contrattuale. *Diritto privato comparato*. Gius. Larenza & Figli, 2021, pp. 165–370.
7. Tringali F. La causa del contratto nel Codice Civile: colonna portante o fragile muro d'appoggio? *Cammino diritto. Rivista di informazione giuridica*. 2018. No. 10/2018. P. 2–11.
8. De La Morandière L.F.J. Droit civil: Nouvelles, corpus juris belgici Précis Dalloz. Tome II. F. Larcier. 1956. 889 p.
9. Bartolini F. La causa del contratto dal Codice civile del 1942 ai giorni nostri giorni. *Causa contractus* / ed. G. Albers, F.P. Patti, D. Perrouin-VerbeMohr. Siebeck Tübingen, 2022, pp. 247–262.
10. Galati A. La causa del contratto tra “funzione economico – sociale” e “sintesi degli interessi individuali delle parti”. *Istituto della Enciclopedia Italiana*^[1] fondata da Giovanni Treccani S.p.A. 2009. URL: https://www.treccani.it/magazine/diritto/approfondimenti/diritto_civile/1_Galati.html (дата звернення: 04.06.2025).
11. Fulli-Lemaire S. Le rôle passé de la cause au stade de la formation du contrat. *Causa contractus* / ed. G Albers, F.P. Patti, D. Perrouin-VerbeMohr. Siebeck Tübingen, 2022, pp. 407–424.

12. Bertolini A. *Il Postcontratto*. Bologna: Società editrice il Mulino. 2018. 523 p.
13. Завальна Ж.В. Мета та результат в зустрічних договірних зобов'язаннях. *Академічні візії*. 2024. Вип. 29. URL: <https://zenodo.org/records/11477906> (дата звернення: 17.03.2024).
14. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: моногр. Одеса: Фенікс, 2013. 642 с.